

Ilga JANSONE

DVIEĻU NOSAUKUMU SEMANTIKA, CILME UN AREĀLĀ IZPLATĪBA

Dvieļu nosaukumos¹ rodamas gan dažādas cilmes, gan dažāda senuma leksēmas.

Par senākām uzlūkojamas no mantotās saknes *slauk-* atvasinātās leksēmas *slauķis*, *slaukuris*, *slaukulis*, *mutslaucis*. To arhaismu izloksnēs apliecina arī paši informanti; piemēram, *večiē* [cilvēki] *jāu nesacija dviēlis*, *bet slaūkulis Ērgemē Vidzemē* (KR III, 380); *it pa večaṃ teīca slaūķis – tas bi ku muti slaūka Ziemupē Kurzemē*. Arī šo nosaukumu sporādiskā izplatība dažādos Latvijas apgabalos liecina par to, ka nosaukumi ar sakni *slauk-* lietoti daudz plašākā areālā. Taču pēdējo piecdesmit gadu izlokšņu materiālu vākumos tie sastopami samērā reti. Tā, piemēram, leksēma *slauķis* samērā kompaktā areālā reģistrēta tikai Dienvidrietumkurzemē: *Bārtā – slaūķis i več vārc* [dvielim], *ku pakabināja saīmeī*; *Dunikā – slaūķi saūca* [dvieli] *kadreīz*; *Pērkonē – ku ruōkas, mutes slaūcīt – tuōs saūca pa slaūķiēm*; *Basos, Gudeniekos, Krotē, Nīcā, Rucavā un Ziemupē*. Bez tam nosaukums *slauķis* zināms *Allažos* un *Līvos Vidzemē* un *Praviņos Zemgalē*.

Tikai *Sēļu izloksnē Vidzemē 1952. gadā* fiksēts nosaukums *slaūkuris – mutes slāūkuris. smaīkāks – dviēlis*.

Trijās Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs pierakstīts variants *slaukulis*: *Vecatē – ruōku slaūkuļus aūda nuō pakulām*; *Valmieras apkārtņē – slaukulis, kuo ņem uz pirti ejuot līdzi*; *Ērgemē*. Arī *ME III 919 slaukulis* „Handtuch“ no *Ulmaņa vārdnīcas*.

Saliktenis *mutslaucis* reģistrēts *Veselavā Vidzemē* ar piebildi – *pēdējā laikā nesaka mutslaūcis, saka dviēlis*.

Gan literārajā valodā, gan izloksnēs fiksēti arī vairāki citi nosaukumi ar sakni *slauk-*, taču tie apzīmē citas reālijas, piemēram, *kājslauķi*, *galda slaukāmo* u.tml. (sk. *LLVV 7₁, 567*).

Šķiet, ka polisēmiskumu var uzskatīt par vienu no faktoriem, kas veicināja šo nosaukumu aizstāšanu ar citiem.

¹ Rakstā izmantoti Latviešu valodas dialektu atlanta materiāli - atbildes uz LVDA materiālu vākšanas programmas 641. jautājumu: **dvielis**, ruocenieks ...

Stabilu vietu gan latviešu literārajā valodā, gan izloksnēs ir ieņēmis no viduslejasvācu valodas vārda *dwēle* (ME I 538) vai *dwele, dweile* „Tuch zum *dwân*, Handtuch, Serviette u.s.w.“ (Schiller, Lübben Mnd. Wb. I 610) aizgūtais nosaukums *dvielis*. Tas reāli kā vienīgais apzīmējums sastopams Vidzemē, Kurzemē un Zemgalē, piemēram, Alsviķos – *bròute vèira mùoti abdâvinaja: dvil̃us divus, zeķes, cimdrus*; Baldonē – *kas garâks, tas dvielis. agrâk tâisija garus, tagad îsus dvieļus*; Gaļgauskā – *dažas meitas saviem pûra dvieļiem pieliek bārks*; Sunâkstē – *man' beja daž°âdi dviēļi: sešas nēitiēs aústi un ostiņas nēitiēs, beja buômeļa mati un lina aúdi*; Kalētos – *vecgada vakarâ, gulēt ejuôt piē gultas vaig pakârt dviēli. kas pa sapņiem dvielē slaucîsiēs, tas nâks precîbâs*.

Latgalē nosaukums *dvielis* zinâms kā literârisms un tiek lietots paralēli citiem nosaukumiem, piemēram, Kalupē – *tagat' jâu vâr nûp'ierkt' dv'îlš, navajak pošym aûs't'* (Reķēna AL 419); Tilžâ – *tî [uz dvieļu pakaramâ] stâvîe gûda dvil's – jimâ mutis naslâucîe*.

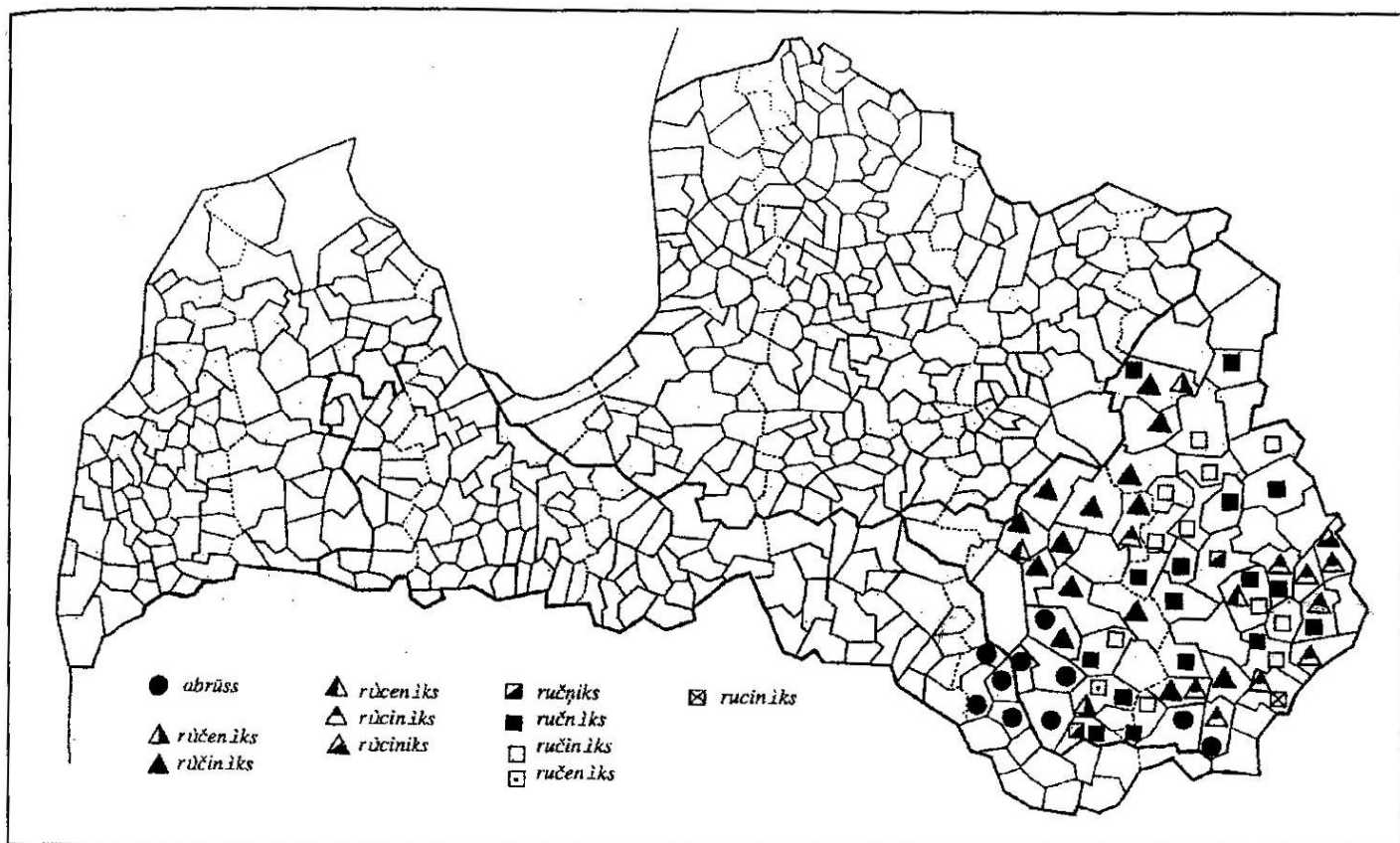
Kâ atzîst K. Karulis (LEV I 245), nosaukums *dvielis* bijis plaši pazîstams jau 17.gs.; tas ievietots visâs šî gadsimta lielâkajâs vârdnîcâs (MancWb 84, ElgD 459, Lj 64).

Dvieļus galvenokârt izmantoja ķermeņa (mutes, kâju, roku), kâ arî trauku slaucîšanai. Bija arî 5–6 metrus gari dvieļi, kurus izmantoja zârka nešanai un ielaišanai kapâ. Dažâdu dvieļa veidu diferencēšanai gan latviešu literârajâ valodâ, gan izloksnēs lieto vârdsavienojumus (atsevišķos gadîjumos izsakâs arî aprakstoši), kur neatkarîgais komponents ir vârds *dvielis*, bet atkarîgais komponents norâda uz dvieļa funkciju, piemēram, Saukâ – *trâuku dvils ir par sevi un mu:tes dvils pâr sevi*; Zaļeniekos – [ir] *mutes dvielis, trauku dvielis, kâju dvielis*; Zlêkâs – *tiē i troûk dviē:l, tas priekš acēm dviē:ls*; Smiltenē – *dviēļi bi aústi drellî, kapâ laîžamiē dviēļi bi gari*. Interesanti atzîmēt, ka visâ Latvijas teritorijâ, dvieli sejas slaucîšanai sauc par *mutes dvieli*, bet Kurzemes lîbiskajâ apgabalâ par *acu dvieli*.

Bez jau minêtajiem dvieļu vârdkopnosaukumiem, zinâmi arî *goda dviēļi*, kas bieži vien ir arî *pûra dviēļi*, t.i., grezni dvieļi, ko jaunava gatavoja sev pûram, dâvanai vîramâtei un vedējiem, piemēram, Bērzaunē, *dvieļus seú pûrâm biju pleaúduse dâudz*; Ēdolē – *pûr dviēļ bi labâk neka valkajam*; Dundagâ – *smâlks dviēļs oûž no linem. smâlk: dviēļ ir iz-oúst smuk: raib. tiē ir guôddviēļ, izvilkt, izšût vo agal a prañem gaļes*.

Reizēm šim goda dvielim, ko izmantoja kâzu rituâlos, varēja būt îpašs nosaukums. Tâ, Bârtâ paralēli nosaukumiem *slauķis* un *dvielis*, registrēta leksēma *skâ(r)teris* ar ko apzîmē greznu rakstaina linu audekla gabalu, resp., dvieli, ko parasti izmantoja kâzu rituâlos. Bârtâ par *skâteri* teikts – *skâter's i, kuô ûskubin". tie bi lieliē dviēļi. vedējtēvam, vedējmâtei kâra, ka pûr" dalîj", bet par skâtera funkcijâm Nîcâ teikts nedaudz atšķirîgi – skâteri skaîtâs nasašûti gaļdaûti. ta jaû [senâk lîgava] kâzâs kâra skâterus, sašuļ kuôpâ, iznâk liēls, gaŗš*.

Šis Nîcâ pierakstîtais leksēmas *skâteris* skaidrojums ir tuvâks devējvalodas un starpniekvalodas semantikai. Dienvidrietumkurzemē nosaukums *skâteris* pārņemts

no lietuviešu valodas (*skōtertē, skōtertis* „staltiesē“, „lovos paklodē, drobulē“ LKŽ XII 1021), kur tas aizgūts no krievu (*скацертъ* „изделие из плотной ткани, которым покрывают стол“ О ж е г о в 588) vai baltkrievu (*скацертъ, скацертка* ДАБМ 325) valodas (sal. F r a e n k e l 812, Б. Л а у м а н е, Контакты ла. яз. 86).

Vairākus gadsimtus ilgusī īpatnējā Latgales vēsturiskā un politiskā situācija ir ietekmējusi arī valodu.

Visizplatītākais divieļa nosaukums Latgalē ir variantiem bagātais *ručņiks*, kam pamatā var būt gan baltkrievu *ручник* (*ручник, ручник, рушник, рушник*, „полотенце для лица“, „полотенце для посуды“ Лексика Полесья 311 gan poļu *rusznik* (*rusznik = ręcznik* SW V 776, *ręcznik* 'wążka a długa chusta do wycierania ciała po umyciu' SJP V 530), gan krievu *ручник, рушник* [повесojis, dialektāls] полотенце“ (СРЛЯ XII 1597, 1602).

Nosaukums fiksēts vairāk nekā desmit variantos (piemēram, *rūcinīks, rūcinīks, rūcinīks, ručnīks, ručņiks*; ME III 576 *ruocenieks* „das Handtuch“ Latgalē, *ruocinieks*, ME III 577 *ruocnieks, ruočinieks*; EH II 390 *rūocinieks*² Aulejā; J. Kurmina vārdnīcā (1858) *rucznieks* „lokots del mozgoszonas trauku“ (48), kas savstarpēji mijas un neveido kompakts areālus (sk. karti), piemēram, Aulejā – *iz s'înyš pakūorc pryš rūc'in'īks*; Dricēnos – *lynu ručiņiki beja os'i i lob'i nūzaslāuc'ēt' p'iert'i*; Nautrēnos – *spūtvynu kul'is' i ruč'in'ik'i t'îvûs lynu, izbatynoît'i k'eî sn'īks*; Kalupē – *ručn'ik'i b'le d'iv'eju sòrtu iz bùm'eļa aûs't'i rokstuôt'i – ostoînèišy, s'ešpac'm'itn'èišy – i v'eļ'in'in'i* (R e ķ ē n a AL 418); Viļakā – *ručn'iku brūte pakār nu riîta vîira mūojuôs, kur kūozenikiâm slouciēt'is*.

Visus nosaukuma *ručņiks* variantus (neskaitot ME un EH fiksētās pārceļtās formas) var iedalīt četrās grupās:

<i>rùčenìks</i>	<i>rùcenìks</i>	<i>ručņiks</i>	<i>rucinìks</i>
<i>rùčinìks</i>	<i>rùcinìks</i>	<i>ručņiks</i>	
	<i>rùcinìks</i>	<i>ručinìks</i>	
		<i>ručenìks</i>	

Pirmās divas grupas veido varianti ar garu saknes patskani, bet trešo un ceturto – varianti ar īsu saknes patskani. Šāda variantu bagātība parasti raksturīga aizguvumiem, un tā var būt saistīta arī ar cilvēka psiholoģiskajām īpatnībām. Kā norāda E. Kagaine, „dzirdot runā kādu svešu, mazpazīstamu vārdu, tas ne vienmēr tiek uztverts adekvāti izrunātajam un līdz ar to iespējami dažādi individuāli pārveidojumi“ (E. K a g a i n e, ZAV 1993, 12). Konkrētajā gadījumā, šķiet, ka varianti ar īsu saknes patskani ir aizgūti no kādas slāvu valodas (zinot gan poļu, gan krievu un baltkrievu valodas vārdu lielo īpatsvaru Latgales izloksnēs, nav iespējams šo devējvalodu konkretizēt), bet varianti ar garu saknes patskani varētu būt veidojušies kā hibrīdformas, kuru sakne ir latviešu valodas vārda *ruoka* augšzemnieku dialekta forma *rùka*, bet izskaņa ir aizgūta no kādas slāvu valodas, resp., vārda *ručņiks* .. devējvalodas; jo kā liecina B. Laumanes pētījumi latviešu valodā ar izskaņu *-nieks* atvasina iedzīvotāju nosaukumus un darītātvārdus. Priekšmetu nosaukumos izskaņa *-nieks* ir ienākusi slāvu valodu ietekmē (Б. Л а у м а н е, Контакты ла. яз. 85–86). Par vienu no nosaukuma *ručņiks* daudzo variantu rašanās iemesliem varētu minēt mantotā vārda *ruoka*, resp. *rùka* līdzīgo skanējumu baltu un slāvu valodās, kā arī idento nominācijas tipu ‘dvieļa funkcija, resp., slaukāmais objekts’ → ‘dvieļa nosaukums’. (Ka pašā dvieļa nosaukumā varētu būt ietverta norāde uz vienu no slaukāmajiem objektiem, rāda lietuviešu valodas forma *raņkšluostis* „rankoms, veidui ir kūnui šluostyti pailgas, siauras audeklo gabalas“ LKŽ XI 173, un Stirnienē fiksētais dvieļa nosaukums *mutinieks*.)

Lai arī viena no dvieļa funkcijām ir ietverta pašā nosaukumā, tomēr atkarā no tās konstatēti arī daži vārdkopnosaukumi, kur neatkarīgais komponents ir kāds no vārda *ručņiks* variantiem, piemēram, *guodinis ručņiks*, kam Latgalē ir arī vēl īpaša funkcija, proti, ar to bez dvieļa, kas domāts dažādiem godiem un svinībām, apzīmē arī dvieli, kas paredzēts istabas sienu rotāšanai, pakarot to īpaši izgreznotā pakaramā, piemēram, Kalupē – *aûd'ę rokstuôc ručn'iks iz bùm'eļa – t'ì b'ìe gùd'in'i ručn'iki*. Tikai Latgalē raksturīgs atkarīgais komponents *nabašnieks*, piemēram, Kalupē – *nabašn'ika* (*nabašnieks* „mironis“) *ručn'iks aûd'ę ostonuôs n'èit'is i golûs àizaûd'ę àr māl'n'im gràid'im. àr nabašn'ika ručn'iku iz'n'es'ę šk'ierstu [zārku] nu ustubys i laîd'ę dub'iê* (R e ķ ē n a AL 419).

Dienvidlatgalē, Dienvidrietumlatgalē, kā arī Austrumzemgalē sastopams dvieļa nosaukums *abrūss*, piemēram, Līksnā – *pajēm abryusu i nùslàuk mut'i*; Bebreņē – *mut'i slàuka ar abròusu*; Dvietē – *abryuši jàu izmozgùoti*.

Nemot vērā nosaukuma *abrūss* izplatību latviešu valodas izloksnēs un semantisko identitāti ar lietuviešu valodu, tas būtu uzlūkojams par aizguvumu no liet. (sen. un dial.) *abrūsas* „dvielis“ (LKŽ I² 13, DrskŽ 10, LzŽ 17) < sbkr. *obrūcz* „palags“ (S k a r d ž i u s SLA 24), sal. bkr. *obrūc*, kr. dial. *obrūc*, p. *obrus* „galdauts“.

Tikai vienā Latgales izloksnē – Stirnienē – fiksēts divieļa nosaukums *mutinieks*. Tā kā nosaukums iekļaujas divieļu nosaukumu nominācijas sistēmā (slaukāmais objekts → divieļa nosaukums), iespējams ka tas bijis sastopams plašākā areālā.

Pēc divieļa nosaukumu analīzes redzama gan valodas attīstības gaita (senāka nosaukuma nomaiņa ar jaunu, bieži pat aizgūtu), gan vēsturisko apstākļu ietekmēta valodas kontaktu loma jaunu nosaukumu veidošanā, gan arī areālās lingvistikas nozīme vārdu cilmes skaidrojumā.

SEMANTICS, ETYMOLOGY AND LINGUOGEOGRAPHY OF TOWEL NOMINATIONS

S u m m a r y

The article deals with towel nominations found in vernaculars of the Latvian language. The nominations derived from the root *slauk-* (found compactly in Southwest Kurzeme, sporadically also in Vidzeme) are considered to be the oldest. A nomination *dvielis* borrowed from the Old German has taken up a stable place in the Latvian literary language, and in Vidzeme, Kurzeme and Zemgale. The nomination *skā(r)teris* has been recorded with limited semantics in Bārta (for describing magnificent, ornamented linen used as a towel).

Different nominations are found in Latgale. There the most well-known nomination, rich in variants is *ručņiks* loaned from the Slavonic languages (some of the variants are likely to have been loaned but some of them formed as hybrid forms with the dialect form *rūka* of a word *ruoka* in the root). A towel nomination *abrūss*, etymology of which is being found in the Slavonic languages, still borrowed from the Lithuanian language into the vernaculars of Latvian, is found in the South Latgale, Southwest Latgale and Eastern Zemgale. A towel nomination *mutinieks* has been recorded in a Latgalian sub-dialect in Stirniene.